NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

UO'K 1:316.34+316.48

IJTIMOIY TENGSIZLIK VA FUQAROLARARO ZIDDIYATLAR O'ZARO ALOQADORLIGINING ONTOLOGIK VA GNOSEOLOGIK ASOSLARI

Yoqubov G'olibjon Bahtiyorjon o'g'li
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1884-8949
E-mail: yoqubov02@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada ijtimoiy tengsizlik va fuqarolararo ziddiyatlar o'rtasidagi aloqadorlikning ontologik va gnoseologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mazkur aloqadorlikning falsafiy asoslarini aniqlash va tengsizlikning ziddiyatga aylanish shartlarini tizimlashtirishdan iborat. Metodologik asos sifatida dialektik usul, qiyosiy-tarixiy tahlil, tushunchalar tahlili hamda analiz va sintez usullari qo'llanildi. Muallif tengsizlikning uch ontologik modelini – tabiiy, funksional va munosabatli-strukturaviy modellarni – qiyosiy ko'rib chiqib, uchinchisining uslubiy ustunligini asoslaydi. Gnoseologik tahlilda tengsizlikni bilishning uch darajasi – obyektiv ko'rsatkich, idrok etilgan tengsizlik va axloqiy baho – ajratiladi hamda ular o'rtasidagi uzilish hodisasi va uning mexanizmlari o'rganiladi. Tadqiqotda tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarishining besh sharti aniqlanib, tengsizlik o'z-o'zidan emas, adolatsiz deb tan olingandagina ziddiyat manbaiga aylanishi asoslanadi. Xulosada ontologik va gnoseologik tahlilning birligi mazkur muammoni o'rganishning zaruriy sharti ekani ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy tengsizlik, fuqarolararo ziddiyat, ontologiya, gnoseologiya, nisbiy mahrumlik, idrok etilgan tengsizlik, legitimlik, ijtimoiy tabaqalanish.*

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОСВЯЗИ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА И МЕЖГРАЖДАНСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ

Аннотация: *В статье анализируются онтологические и гносеологические основы взаимосвязи социального неравенства и межгражданских противоречий. Цель исследования – выявить философские основания данной взаимосвязи и систематизировать условия перерастания неравенства в конфликт. Методологическую основу составили диалектический метод, сравнительно-исторический анализ, анализ понятий, а также методы анализа и синтеза. Автор сравнительно рассматривает три онтологические модели неравенства – природную, функциональную и реляционно-структурную – и обосновывает методологическое преимущество третьей. В гносеологическом анализе выделяются три уровня познания неравенства – объективный показатель, воспринимаемое неравенство и нравственная оценка – и исследуются феномен разрыва между ними и его механизмы. Определены пять условий, при которых неравенство порождает конфликт, и обосновывается, что неравенство становится источником противоречия не само по себе, а лишь будучи признанным несправедливым. В заключении показано, что единство онтологического и гносеологического анализа является необходимым условием изучения данной проблемы.*

Ключевые слова: *социальное неравенство, межгражданское противоречие, онтология, гносеология, относительная депривация, воспринимаемое неравенство, легитимность, социальная стратификация.*

ONTOLOGICAL AND EPISTEMOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE INTERRELATION BETWEEN SOCIAL INEQUALITY AND INTER-CITIZEN CONFLICTS

Abstract: *The article analyses the ontological and epistemological foundations of the interrelation between social inequality and inter-citizen conflicts. The aim of the study is to identify the philosophical foundations of this interrelation and to systematize the conditions under which inequality turns into conflict. The dialectical method, comparative-historical analysis, conceptual analysis, and the methods of analysis and synthesis constitute the methodological basis. The author comparatively examines three ontological models of inequality – the natural, the functional and the relational-structural – and substantiates the methodological advantage of the third. The epistemological analysis distinguishes three levels of cognizing inequality – objective indicators, perceived inequality and moral evaluation – and examines the phenomenon of the gap between them and its mechanisms. Five conditions under which inequality generates conflict are identified, and it is substantiated that inequality becomes a source of conflict not in itself but only once it is recognized as unjust. In conclusion, it is shown that the unity of ontological and epistemological analysis is a necessary condition for studying this problem.*

Keywords: *social inequality, inter-citizen conflict, ontology, epistemology, relative deprivation, perceived inequality, legitimacy, social stratification.*

Kirish

Ijtimoiy tengsizlik insoniyat tarixining barcha ma'lum bosqichlarida kuzatilgan hodisadir. Mulk, hokimiyat, obro', ta'lim va axborotga erishish imkoniyatlarining notekis taqsimlanishi turli davrlarda turli shakllarda namoyon bo'lgan, biroq hech bir murakkab jamiyat undan butunlay xoli bo'lmagan. Mazkur umumiylik falsafiy savolni keltirib chiqaradi: tengsizlik ijtimoiy borliqning zaruriy xususiyatimi yoki muayyan tarixiy sharoitlarning o'tkinchi natijasimi? Ushbu savolga berilgan javob butun ijtimoiy-falsafiy tahlilning yo'nalishini belgilaydi.

Masalaning dolzarbligi zamonaviy jamiyatlar taraqqiyotining amaliy ehtiyojlari bilan ham belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining 2023-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasida davlat suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat sifatida belgilangan [1]. «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da esa kambag'allikni qisqartirish, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish va ijtimoiy adolatni ta'minlash ustuvor vazifalar qatorida ko'rsatilgan [2]. Xalqaro miqyosda olib borilgan qiyosiy tadqiqotlar ham daromadlar tengsizligi darajasi bilan ijtimoiy ishonch, jamoat salomatligi va jamiyatdagi keskinlik ko'rsatkichlari o'rtasida barqaror bog'liqlik mavjudligini qayd etadi [3]. Bu holat tengsizlik va ijtimoiy ziddiyatlar aloqadorligining falsafiy asoslarini aniqlashni nazariy jihatdangina emas, amaliy jihatdan ham dolzarb vazifaga aylantiradi.

Fuqarolararo ziddiyatlar – jamiyatning turli ijtimoiy guruhlari o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi, ishonchsizlik va qarama-qarshilik holatlari – ko'pincha ijtimoiy tengsizlikning bevosita oqibati sifatida talqin qilinadi. Biroq empirik kuzatuv mazkur bog'liqlikning oddiy emasligini ko'rsatadi: obyektiv tengsizlik darajasi yuqori bo'lgan ba'zi jamiyatlarda ijtimoiy barqarorlik saqlanadi, nisbatan tekis jamiyatlarda esa keskin ziddiyatlar yuzaga keladi. T.Gurr ta'kidlaganidek, ijtimoiy norozilikning asosiy manbai mutlaq mahrumlik emas, balki kishilarning kutganlari bilan erishganlari o'rtasidagi farqni his qilishidir [4]. Demak, tengsizlik va ziddiyat o'rtasida bevosita sababiy bog'liqlik emas, balki muayyan shartlar orqali amal qiluvchi murakkab munosabat mavjud.

Mazkur munosabatni tushunish ikki falsafiy sohaning birgalikdagi tahlilini talab qiladi. Ontologik tahlil tengsizlikning mavjudlik tarzi haqidagi savolga javob beradi: u shaxslarning tabiiy farqlariga asoslanadimi, jamiyat tuzilishining funksional zarurati hisoblanadimi yoki ijtimoiy munosabatlarda shakllanadigan tuzilmaviy hodisamidir? Gnoseologik tahlil esa tengsizlikni bilish masalasini ko'taradi: u qanday aniqlanadi, qanday o'lchanadi va eng muhimi, uni boshdan kechirayotgan shaxslar tomonidan qanday idrok etiladi?

Mazkur ikki yo'nalishning birligi tasodifiy emas. Tengsizlikning ziddiyatga aylanishi aynan bilish darajasida sodir bo'ladi: obyektiv ravishda mavjud bo'lgan, biroq idrok etilmagan yoki tabiiy deb qabul qilingan farq ziddiyat manbaiga aylanmaydi. Aksincha, nisbatan kichik farq adolatsiz deb baholanganda kuchli ijtimoiy keskinlikni keltirib chiqarishi mumkin. Shu ma'noda tengsizlikning ijtimoiy oqibatlari uning borliq darajasidagi hajmi bilan emas, bilish va baholash darajasidagi talqini bilan belgilanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ijtimoiy tengsizlik va fuqarolararo ziddiyatlar aloqadorligining ontologik va gnoseologik asoslarini aniqlash hamda ularning o'zaro bog'liqligini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: tengsizlikning ontologik modellarini qiyosiy tahlil qilish; tengsizlikni bilish darajalarini ajratish va ular o'rtasidagi uzilish mexanizmlarini aniqlash; tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish shartlarini tizimlashtirish; ontologik va gnoseologik yondashuvlar birligining metodologik ahamiyatini asoslash. Tadqiqot obyekti ijtimoiy tengsizlik hodisasi, predmeti esa uning fuqarolararo ziddiyatlar bilan aloqadorligining falsafiy asoslaridir. Ishning ilmiy yangiligi tengsizlikning uch ontologik modelini qiyosiy tahlil qilish, uni bilishning uch darajasini ajratish hamda tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish shartlarini tizimlashtirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Ijtimoiy tengsizlikning ontologik maqomi masalasi falsafiy an'anada J.-J.Russoning tengsizlik kelib chiqishiga bag'ishlangan risolasidan boshlab izchil muhokama qilinmoqda [5]. U tabiiy yoki jismoniy tengsizlikni axloqiy va siyosiy tengsizlikdan farqlab, ikkinchisi tabiatdan emas, insoniy kelishuvdan kelib chiqishini asoslagan. Mazkur farqlash hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan, zero u tengsizlikning qaysi qismi o'zgartirilishi mumkinligi haqidagi savolni aniq qo'yadi.

Klassik ijtimoiy nazariyada tengsizlikning tuzilmaviy asoslari turlicha talqin qilingan. K.Marks va F.Engels uni ishlab chiqarish vositalariga munosabat bilan bog'lab, sinfiy qarama-qarshilikni jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi deb bilgan [6]. M.Veber esa tabaqalanishning ko'p o'lchovli modelini taklif qilib, iqtisodiy holat, obro' va hokimiyatni mustaqil o'lchovlar sifatida ajratgan [7]. P.Sorokin ijtimoiy harakatchanlik nazariyasida tabaqalanishni jamiyatning doimiy xususiyati sifatida ko'rib, uning shakllari o'zgarishini ko'rsatgan [8]. XX asr o'rtasida R.Darendorf ziddiyatning manbaini mulkiy munosabatlardan hokimiyatning notekis taqsimlanishiga ko'chirib, ijtimoiy ziddiyatni har qanday tashkiliy tuzilmaga xos hodisa sifatida talqin qilgan [9]. L.Kozer esa ziddiyatning faqat buzuvchi emas, balki muayyan sharoitlarda guruhlarni birlashtiruvchi va ijtimoiy tizimni yangilovchi funksiyalarini ham ko'rsatib bergan [10].

Tengsizlikning funksional zarurati masalasi XX asr o'rtasida keskin bahsga sabab bo'lgan. K.Devis va U.Mur tabaqalanishni jamiyat uchun zarur mexanizm sifatida asoslab, eng muhim lavozimlarni eng qobiliyatli shaxslar egallashi uchun mukofotlar farqi zarurligini ta'kidlagan [11]. M.Tyumin mazkur qarashni tanqid qilib, lavozimlarning ahamiyatini obyektiv aniqlash mumkin emasligini va tabaqalanish aslida iqtidorlarni ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qilishini ko'rsatgan [12]. G.Lenski funksional va ziddiyat nazariyalarini sintez qilishga urinib, zaruriy ehtiyojlarni qondirishga ketadigan ne'matlar funksional tamoyil asosida, ortiqcha mahsulot esa hokimiyat asosida taqsimlanishini asoslagan [13]. Mazkur polemika maqolaning natijalar tahlili qismida batafsil ko'rib chiqiladi.

Tengsizlikni idrok etish masalasi alohida yo‘nalishni tashkil etadi. R.Merton referent guruh tushunchasini ishlab chiqib, shaxs o‘z holatini mutlaq ko‘rsatkich bilan emas, o‘zi qiyoslanadigan guruh bilan solishtirishini asoslagan [14]. U.G.Runsiman nisbiy mahrumlik va ijtimoiy adolat masalasini tadqiq etib, norozilik darajasi obyektiv mahrumlik bilan emas, kutilgan va erishilgan holat o‘rtasidagi farq bilan belgilanishini ko‘rsatgan [15]. T.Gurr mazkur g‘oyani siyosiy zo‘ravonlik tahliliga tatbiq etib, nisbiy mahrumlikning jamoaviy harakatga aylanishi uchun uning siyosiy tizimga bog‘lanishi va adolatsiz deb baholanishi zarurligini ta’kidlagan [4].

Tengsizlikning zamonaviy talqinlari uning munosabatli tabiatini birinchi o‘ringa chiqaradi. P.Burdyo kapital shakllari nazariyasida tengsizlikning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy ko‘rinishlarini ajratgan [16]. Ch.Tilli «barqaror tengsizlik» konsepsiyasida tengsizlikning shaxslar o‘rtasida emas, «erkak – ayol», «fuqaro – chet ellik», «shahar – qishloq» kabi kategorial juftliklar o‘rtasida shakllanishini va ekspluatatsiya hamda imkoniyatlarni egallab olish mexanizmlari orqali takror ishlab chiqarilishini ko‘rsatgan [17]. G.Terborn esa zamonaviy tengsizlikning hayot imkoniyatlariga – umr davomiyligi, salomatlik va o‘zini namoyon etish imkoniyatiga – ta’sirini tahlil qilgan [18]. Tengsizlikning axloqiy bahosi masalasida J.Roulsning adolat nazariyasi muhim o‘rin tutadi: uning «farq tamoyili»ga ko‘ra ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlik faqat eng kam imkoniyatga ega bo‘lganlar manfaatiga xizmat qilgan taqdirdagina adolatli hisoblanadi [19].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tengsizlikning ontologik maqomi va uni idrok etish masalalari asosan alohida-alohida, turli fan sohalari doirasida o‘rganilgan. Ontologik yondashuv tengsizlikning tuzilmaviy asoslarini, gnoseologik yondashuv esa uning subyektiv idrok etilishini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Mazkur yondashuvlarni yagona ijtimoiy-falsafiy model doirasida birlashtirish va uni fuqarolararo ziddiyatlar tahliliga tatbiq etish yetarli darajada tadqiq etilmagan bo‘lib, ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini ontologik va gnoseologik tahlilning birligi tashkil etadi. Ontologik tahlil tengsizlikning mavjudlik tarzini, uning ijtimoiy borliq tuzilmasidagi o‘rnini va mustaqillik darajasini aniqlashga xizmat qildi. Gnoseologik tahlil esa mazkur hodisani bilish imkoniyatlari, usullari va chegaralarini ko‘rib chiqishga qaratildi. Ikki yondashuvning birgalikda qo‘llanilishi tengsizlikni borliq va bilish darajalarining birligida tahlil qilish imkonini berdi.

Ishda dialektik usul, qiyosiy-tarixiy tahlil, tushunchalarni tahlil qilish hamda analiz va sintez usullari qo‘llanildi. Dialektik usul tengsizlik va ziddiyat o‘rtasidagi munosabatni qarama-qarshiliklar birligi hamda imkoniyat va voqelik kategoriyalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishga xizmat qildi. Qiyosiy-tarixiy tahlil turli ijtimoiy nazariyalardagi tengsizlik talqinlarini solishtirishda qo‘llanildi. Tushunchalarni tahlil qilish usuli esa tengsizlik, tabaqalanish, mahrumlik va adolatsizlik atamalarining mazmunini aniqlashtirish va ular o‘rtasidagi chegaralarni belgilashga yo‘naltirildi.

Tadqiqot to‘rt bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda asosiy tushunchalarning mazmuni aniqlashtirildi. Ikkinchi bosqichda tengsizlikning ontologik modellari besh mezon – tengsizlik manbai, avlodlararo uzatilish mexanizmini tushuntira olishi, guruhiy xarakterni hisobga olishi, o‘zgaruvchanlik darajasi va ziddiyatni tushuntirish imkoniyati – asosida qiyoslandi. Uchinchi bosqichda tengsizlikni bilish darajalari ajratilib, ular o‘rtasidagi uzilish mexanizmlari aniqlandi. To‘rtinchi bosqichda olingan natijalar sintez qilinib, tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish shartlari tizimlashtirildi va ilmiy polemika kontekstida baholandi. Tadqiqotning manbaviy asosini ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning klassik va zamonaviy asarlari hamda O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari tashkil etdi.

Natijalar va ularning tahlili

Olib borilgan tahlil natijasida ijtimoiy tengsizlikning uch ontologik modeli ajratildi (1-jadval). Tabiiy model tengsizlikni shaxslarning tug‘ma qobiliyatlari va intilishlaridagi farqlarning tabiiy natijasi sifatida talqin qiladi. Funksional model uni jamiyat tuzilishining zaruriy mexanizmi sifatida ko‘radi: turli ijtimoiy mavqelar turli mukofotlarni talab qiladi [11]. Munosabatli-strukturaviy model esa tengsizlikni shaxslarning xususiyati emas, balki guruhlar o‘rtasidagi barqaror munosabatlarning mahsuli sifatida tushunadi [17].

1-jadval. **Ijtimoiy tengsizlikning ontologik modellari qiyosiy tavsifi**

Mezon	**Tabiiy model**	**Funksional model**	**Munosabatli-strukturaviy model**
Tengsizlik manbai	Shaxslarning tug‘ma qobiliyat va intilishlaridagi farqlar	Jamiyat tuzilishining funksional ehtiyojlari, lavozimlar ahamiyatidagi farq	Guruhlar o‘rtasidagi barqaror munosabatlar va ijtimoiy chegaralar
Asosiy vakillari	Antik va ijtimoiy-darvinistik qarashlar	K.Devis, U.Mur [11]	K.Marks [6], P.Burdyo [16], Ch.Tilli [17]
Avlodlararo uzatilish	Tushuntirmaydi	Qisman tushuntiradi	Ijtimoiy chegaralar orqali tushuntiradi
Guruhiy xarakter	Inkor etiladi	Ikkinchi darajali	Markaziy kategoriya
O‘zgaruvchanlik	O‘zgarmas, tabiiy	Funksional ehtiyoj bilan cheklangan	Tarixiy, o‘zgaruvchan

Mezon	Tabiiy model	Funksional model	Munosabatli-strukturaviy model
Ziddiyatni tushuntirish imkoniyati	Past	O‘rta (ziddiyat – disfunksiya)	Yuqori

1-jadval ma’lumotlari uchinchi modelning tushuntirish imkoniyati kengroq ekanini ko‘rsatadi. Munosabatli modelning ustunligi bir necha dalilga tayanadi. Birinchidan, u tengsizlikning avloddan avlodga o‘tish mexanizmini tushuntiradi: agar tengsizlik shaxsiy qobiliyatlarning natijasi bo‘lganda, u har avlodda qaytadan shakllanishi kerak edi, amalda esa u barqaror ijtimoiy chegaralar orqali uzatiladi. Ikkinchidan, u tengsizlikning guruhiy xususiyatini ochib beradi: imkoniyatlar farqi tasodifiy emas, muayyan belgilar – hudud, kelib chiqish, ta’lim darajasi – bo‘yicha tizimli tarzda taqsimlanadi. Uchinchidan, u tengsizlikni o‘zgaruvchan hodisa sifatida ko‘rsatadi: munosabatlar o‘zgarishi bilan tengsizlik shakllari ham o‘zgaradi, bu esa uni ijtimoiy siyosat orqali tartibga solish imkoniyatini asoslaydi.

Gnoseologik tahlil tengsizlikni bilishning uch darajasini ajratish imkonini berdi (2-jadval). Birinchi daraja obyektiv ko‘rsatkichlardan iborat: daromadlar taqsimoti, mulk konsentratsiyasi, ta’lim va tibbiy xizmatga erishish imkoniyatlari. Ikkinchi daraja idrok etilgan tengsizlikdir: shaxslar o‘z jamiyatidagi farqlarni qanday ko‘radi va baholaydi. Uchinchi daraja axloqiy bahodan iborat: idrok etilgan farq adolatli yoki adolatsiz deb tan olinadi. Mazkur uch daraja bir-biriga mos kelishi shart emas va ular o‘rtasidagi uzilish mustaqil tadqiqot predmetidir.

2-jadval. **Ijtimoiy tengsizlikni bilish darajalari**

Daraja	Mazmuni	Bilish vositalari	Ziddiyat jarayonidagi o‘rni
I. Obyektiv ko‘rsatkich	Resurslar va imkoniyatlarning amaldagi taqsimoti	Daromad taqsimoti, mulk konsentratsiyasi, ta’lim va tibbiy xizmatga erishish ko‘rsatkichlari	Ziddiyatning moddiy zamini (imkoniyat)
II. Idrok etilgan tengsizlik	Shaxs va guruhlarning farqlarni ko‘rishi va qiyoslashi	Ijtimoiy so‘rovlar, referent guruh tahlili	Obyektiv farqni ijtimoiy tajribaga aylantiradi
III. Axloqiy baho	Idrok etilgan farqni adolatli yoki adolatsiz deb baholash	Qadriyatlar va legitimlik tasavvurlarini tahlil qilish	Norozilikni safarbar etuvchi omil

Darajalararo uzilish hodisasining mexanizmlari aniqlandi. Referent guruh mexanizmi shaxsning o‘z holatini butun jamiyat bilan emas, yaqin atrofi bilan solishtirishini bildiradi [14; 15]; natijada katta masshtabdagi tengsizlik sezilmay qolishi mumkin. Ko‘rinuvchanlik mexanizmi tengsizlikning namoyon bo‘lish darajasiga bog‘liq: yashirin boylik ochiq tantanali iste’molga qaraganda kamroq keskinlik tug‘diradi. Atributsiya mexanizmi esa tengsizlikning sababi kimga yoki nimaga bog‘lanishini belgilaydi: taqdirga yoki shaxsiy mehnatga bog‘langan farq adolatsiz deb baholanmaydi, insoniy qarorga bog‘langan farq esa norozilik keltirib chiqaradi.

Legitimlik masalasi mazkur tahlilda alohida o‘rin egallaydi. Har bir tabaqalangan jamiyat mavjud taqsimotni asoslovchi tasavvurlar tizimini ishlab chiqadi: u tengsizlikni tabiiy tartib, ilohiy irodaning ifodasi, shaxsiy mehnat natijasi yoki umumiy farovonlikning sharti sifatida talqin qilishi mumkin. Mazkur tasavvurlar tengsizlikning obyektiv hajmini o‘zgartirmaydi, biroq uning idrok etilishini tubdan o‘zgartiradi. Aynan shu sababli legitimlashtiruvchi tasavvurlar tizimining zaiflashuvi tengsizlik darajasi o‘zgarmagan holatda ham ijtimoiy keskinlikning keskin o‘sishiga olib keladi. J.Roulsning farq tamoyili bu jihatdan muhim me’yoriy mezon vazifasini bajaradi: tengsizlik jamiyatning eng zaif qatlamlari ahvolini yaxshilashga xizmat qilayotgani ko‘rinib turgan taqdirda u adolatli deb qabul qilinishi ehtimoli ortadi [19].

Mazkur tahlil asosida tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish shartlari tizimlashtirildi (3-jadval). Birinchi shart – idrok etilganlik: sezilmagan tengsizlik ijtimoiy natijaga ega bo‘lmaydi. Ikkinchi shart – insoniy sababiyat: farq tabiiy yoki muqarrar emas, muayyan qarorlar natijasi sifatida talqin qilinishi lozim. Uchinchi shart – legitimlik yo‘qligi: mavjud taqsimot tartibi asosli deb tan olinmasligi. To‘rtinchi shart – guruhiy xarakter: tengsizlik shaxsiy taqdir emas, muayyan guruhga mansublik bilan bog‘liq deb ko‘rilishi. Beshinchi shart – o‘zgarish imkoniyatining yopiqligi: ijtimoiy harakatchanlik yo‘llari to‘silgani haqidagi tasavvur.

3-jadval. **Tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish shartlari**

№	Shart	Mazmuni	Nazariy asosi	Barqarorlikni ta’minlash yo‘nalishi
1	Idrok etilganlik	Tengsizlik shaxs va guruhlar tomonidan sezilishi	R.Merton [14], U.G.Runsiman [15]	Ijtimoiy ko‘rsatkichlarni ochiq va xolis yoritish

№	Shart	Mazmuni	Nazariy asosi	Barqarorlikni ta’minlash yo‘nalishi
2	Insoniy sababiyat	Farq muayyan qarorlar natijasi sifatida talqin qilinishi	Atributsiya mexanizmi	Qarorlar qabul qilishning shaffofligi
3	Legitimlik yo‘qligi	Mavjud taqsimot tartibi asosli deb tan olinmasligi	M.Tyumin [12], J.Rouls [19]	Taqsimot tamoyillarini asoslash va jamoatchilik muhokamasi
4	Guruhiy xarakter	Tengsizlik guruhga mansublik bilan bog‘liq deb ko‘rilishi	R.Darendorf [9], Ch.Tilli [17]	Hududiy va guruhiy nomutanosibliklarni kamaytirish
5	O‘zgarish imkoniyatining yopiqligi	Ijtimoiy harakatchanlik yo‘llari to‘silgani haqidagi tasavvur	P.Sorokin [8], T.Gurr [4]	Ta’lim va mehnat bozori orqali harakatchanlik kanallarini ochiq saqlash

Aniqlangan shartlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim sifatida amal qiladi. Tengsizlikning ziddiyatga aylanish jarayoni ontologik darajadan gnoseologik darajaga o‘tish va uning ichidagi bosqichma-bosqich talqin orqali amalga oshadi (1-rasm). Obyektiv tengsizlik ziddiyatning faqat imkoniyatini yaratadi; mazkur imkoniyat idrok, atributsiya va legitimlikni baholash bosqichlaridan o‘tib, yuqorida ko‘rsatilgan shartlar mavjud bo‘lgandagina voqelikka aylanadi.

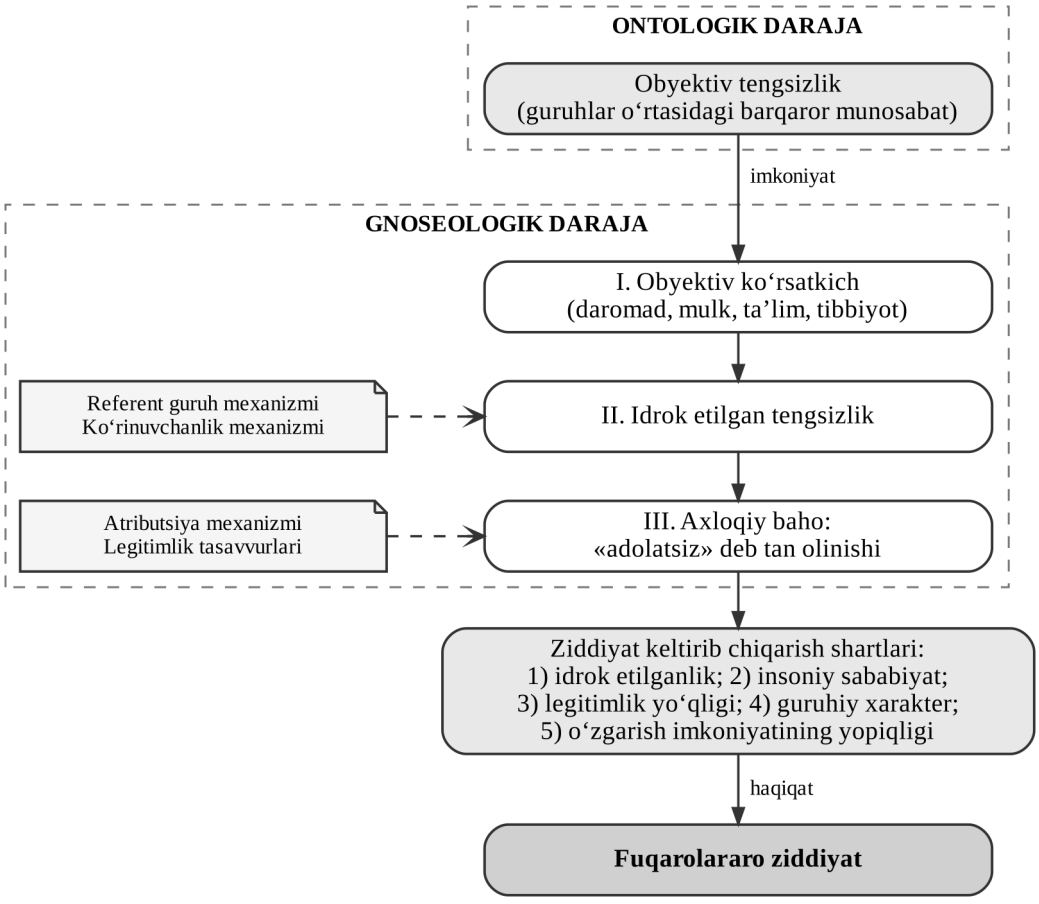

1-rasm. Ijtimoiy tengsizlikning fuqarolararo ziddiyatga aylanish modeli

Ontologik va gnoseologik tahlilning birligi mazkur muammoni o‘rganishning zaruriy sharti ekani asoslandi (2-rasm). Faqat ontologik tahlilga tayanish tengsizlikning obyektiv ko‘rsatkichlari bilan ziddiyat darajasi o‘rtasidagi nomutanosiblikni tushuntira olmaydi. Faqat gnoseologik tahlilga tayanish esa subyektivizmga olib keladi va tengsizlikning real tuzilmaviy asoslarini e’tibordan chetda qoldiradi. Ikki yondashuvning birikuvi esa aniq xulosa beradi: tengsizlik obyektiv tarzda mavjud bo‘lgan munosabat sifatida ziddiyatning imkoniyatini yaratadi, uning haqiqatga aylanishi esa bilish va baholash darajasida hal bo‘ladi.

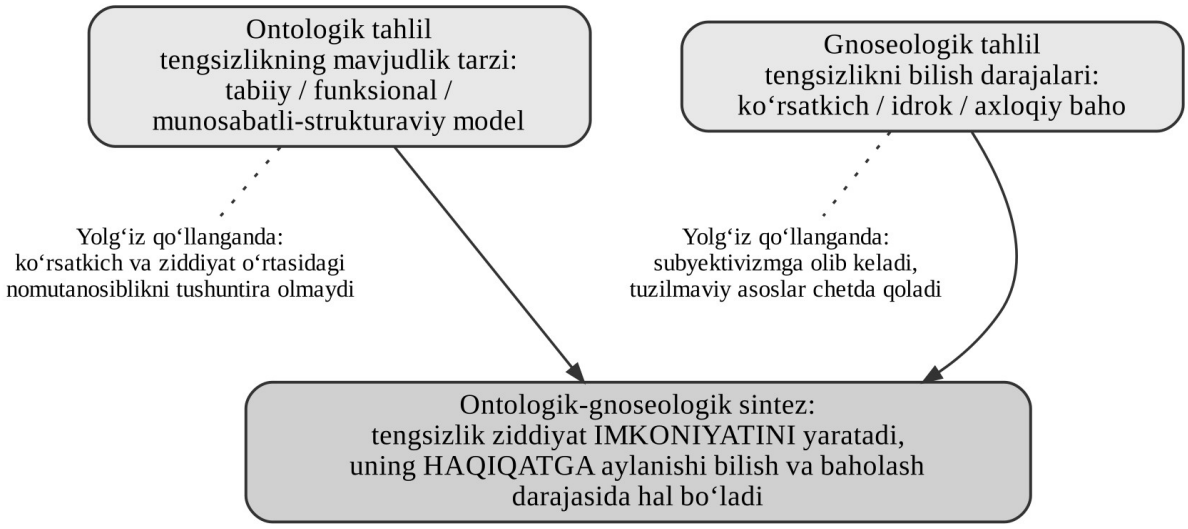

2-rasm. Ontologik va gnoseologik tahlil birligi

Olingan natijalarni ilmiy polemika kontekstida baholash ularning nazariy ahamiyatini aniqroq ko‘rsatadi. Tengsizlikning ontologik maqomi masalasi ijtimoiy nazariyadagi eng keskin polemikalardan biriga sabab bo‘lgan. Bahsning bir qutbida K.Devis va U.Murning funksional yondashuvi turadi. Ularning fikricha, har qanday jamiyatda muayyan lavozimlar boshqalardan ko‘ra muhimroq va ko‘proq tayyorgarlik talab qiladi; mazkur lavozimlarni eng qobiliyatli shaxslar egallashi uchun ularga yuqoriroq mukofot taqdim etilishi lozim [11]. Shu tariqa tabaqalanish jamiyatning o‘zini o‘zi tartibga solish mexanizmi sifatida talqin qilinadi va ontologik jihatdan zaruriy hodisa deb tan olinadi.

M.Tyumin mazkur qarashga tizimli tanqid bilan chiqadi [12]. Uning markaziy e’tirozi lavozimlarning funksional ahamiyatini obyektiv aniqlash mumkin emasligida: amalda ahamiyat mukofot darajasi orqali belgilanadi, bu esa dalilning aylanma xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Tyuminning ikkinchi e’tirozi shundaki, tabaqalanish iqtidorlarni ro‘yobga chiqarishga yordam bermaydi, aksincha, quyi qatlamlardagi qobiliyatli shaxslarning imkoniyatlarini cheklaydi. Uchinchi e’tirozga ko‘ra tabaqalanish mavjud taqsimotni oqlovchi mafkurani keltirib chiqaradi va shu tariqa o‘zini o‘zi mustahkamlaydi. Mazkur uchinchi e’tiroz tadqiqotda aniqlangan legitimlik mexanizmi bilan bevosita mos keladi.

J.-J.Russoning klassik farqlashi mazkur bahsga muhim aniqlik kiritadi [5]. U tabiiy tengsizlikni – yosh, sog‘liq, jismoniy kuch farqlarini – axloqiy va siyosiy tengsizlikdan ajratadi. Ikkinchisi tabiatdan kelib chiqmaydi va shu sababli o‘zgartirilishi mumkin. Mazkur farqlash Devis va Mur hamda Tyumin bahsini yangi yo‘nalishga buradi: savol tabaqalanishning zarurligi yoki zarur emasligi haqida emas, balki uning qaysi qismi zaruriy funksional xususiyatga ega va qaysi qismi insoniy kelishuvning natijasi ekani haqida bo‘lishi lozim. G.Lenskining sintetik yondashuvi ham aynan shu xulosaga olib keladi: taqsimotning bir qismi funksional ehtiyojlar bilan, boshqa qismi esa hokimiyat munosabatlari bilan belgilanadi [13].

U.G.Runsimanning nisbiy mahrumlik nazariyasi bahsga gnoseologik o‘lcham qo‘shadi [15]. Uning tahliliga ko‘ra shaxsning norozilik darajasi obyektiv mahrumlik bilan emas, kutilgan va erishilgan holat o‘rtasidagi farq bilan belgilanadi; qiyoslash esa butun jamiyat bilan emas, referent guruh bilan amalga oshiriladi. Bundan muhim xulosa kelib chiqadi: tabaqalanishning funksional foydasi haqidagi bahs qanday hal qilinishidan qat’i nazar, uning ijtimoiy oqibatlari idrok etish mexanizmlari orqali amal qiladi. Shu ma’noda Devis va Mur hamda Tyuminning bahsi ontologik darajada, Runsimanning tahlili esa gnoseologik darajada haqiqatni ifodalaydi va ular bir-birini inkor etmaydi. L.Kozerning ziddiyat funksiyalari haqidagi qarashlari esa ziddiyatning o‘zini ham faqat salbiy hodisa sifatida baholamaslik, uni ijtimoiy institutlar orqali tartibga solinadigan va jamiyatni yangilashga xizmat qiladigan shaklga o‘tkazish imkoniyatini ko‘rsatadi [10].

Xulosa

Olib borilgan tadqiqot ijtimoiy tengsizlik va fuqarolararo ziddiyatlar o‘rtasida bevosita sababiy bog‘liqlik mavjud emasligini ko‘rsatdi. Tengsizlik ziddiyatning imkoniyatini yaratadi, biroq bu imkoniyatning haqiqatga aylanishi muayyan shartlarning mavjudligiga bog‘liq. Mazkur xulosa tengsizlik darajasi yuqori bo‘lgan ba’zi jamiyatlarda barqarorlik saqlanishi, nisbatan tekis jamiyatlarda esa keskin ziddiyatlar yuzaga kelishi mumkinligini tushuntiradi.

Tengsizlikning uch ontologik modeli qiyosiy tahlil qilinib, munosabatli-strukturaviy modelning tushuntirish imkoniyati kengroq ekani asoslandi. Gnoseologik tahlil tengsizlikni bilishning obyektiv ko‘rsatkich, idrok va axloqiy baho darajalarini ajratdi hamda ular o‘rtasidagi uzilish mexanizmlarini – referent guruh, ko‘rinuvchanlik va atributsiyani – aniqladi. Tengsizlikning ziddiyat keltirib chiqarish besh sharti tizimlashtirildi: idrok etilganlik, insoniy sababiyat, legitimlik yo‘qligi, guruhiy xarakter va o‘zgarish imkoniyatining yopiqligi.

Mazkur shartlar amaliy ahamiyatga ega: ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash faqat tengsizlikni kamaytirish orqali emas, ijtimoiy harakatchanlik yo‘llarini ochiq saqlash, taqsimot tartibining asosliligini ko‘rsatish va qarorlar qabul qilishning shaffofligini ta’minlash orqali ham amalga oshiriladi. Ushbu xulosalar ijtimoiy davlat tamoyilini amalga oshirish va ijtimoiy siyosat chora-tadbirlarini ishlab chiqishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda aniqlangan

shartlarni empirik ma'lumotlar asosida tekshirish, xususan, O'zbekiston jamiyatida idrok etilgan tengsizlik va legitimlik tasavvurlarini o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Yakuniy xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, tengsizlik muammosini faqat ontologik yoki faqat gnoseologik tahlil doirasida hal qilib bo'lmaydi: u ikki darajaning birligida ko'rib chiqilishini talab etadi.

Muallif hissasi, manfaatlar to'qnashuvi va moliyalashtirish

Muallif hissasi: tadqiqot konsepsiyasi, nazariy tahlil va maqola matnini tayyorlash muallif tomonidan mustaqil amalga oshirilgan. Manfaatlar to'qnashuvi: muallif manfaatlar to'qnashuvi yo'qligini bildiradi. Moliyalashtirish: tadqiqot tashqi moliyaviy yordamsiz amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (2023-yil 30-aprelda umumxalq referendumida qabul qilingan). – URL: https://lex.uz/docs/6445145.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/5841063.

3. Wilkinson R., Pickett K. The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better. – London: Allen Lane, 2009. – 331 p.

4. Gurr T.R. Why Men Rebel. – Princeton: Princeton University Press, 1970. – 421 p.

5. Rousseau J.-J. Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes. – Amsterdam: Marc-Michel Rey, 1755. – 262 p.

6. Marx K., Engels F. Manifest der Kommunistischen Partei. – London: Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter, 1848. – 30 S.

7. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie. – Tübingen: J.C.B. Mohr, 1922. – 840 S.

8. Sorokin P.A. Social Mobility. – New York: Harper & Brothers, 1927. – 559 p.

9. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. – Stanford: Stanford University Press, 1959. – 336 p.

10. Coser L.A. The Functions of Social Conflict. – Glencoe: The Free Press, 1956. – 188 p.

11. Davis K., Moore W.E. Some Principles of Stratification // American Sociological Review. – 1945. – Vol. 10, № 2. – P. 242–249.

12. Tumin M.M. Some Principles of Stratification: A Critical Analysis // American Sociological Review. – 1953. – Vol. 18, № 4. – P. 387–394.

13. Lenski G.E. Power and Privilege: A Theory of Social Stratification. – New York: McGraw-Hill, 1966. – 495 p.

14. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. – Glencoe: The Free Press, 1949. – 423 p.

15. Runciman W.G. Relative Deprivation and Social Justice. – London: Routledge & Kegan Paul, 1966. – 338 p.

16. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. by J.G. Richardson. – New York: Greenwood Press, 1986. – P. 241–258.

17. Tilly C. Durable Inequality. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 299 p.

18. Therborn G. The Killing Fields of Inequality. – Cambridge: Polity Press, 2013. – 200 p.

19. Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1971. – 607 p.